

Többynnyelvűség és demokrácia

Programirat fordítóknak

Hogyan lehet egyik nyelvről a másikra a jelentést átvinni (egyáltalán lehetséges-e), több nyelvet vagy egy nyelvet beszélünk-e, képesek vagyunk-e a másik embert megérteni, egy feltételezett helyes fordítást vagy megértést hogyan tudunk igazolni? A fordítás, a többynnyelvűség kérdései ma a filozófusokat, nyelvészeket, irodalomtudósokat, kulturális antropológusokat, kommunikációs szakembereket, valamint a politika tudósait és gyakorlóit egyaránt foglalkoztatják.

Manapság a nyelvről értekezők közt talán egyetlen dologban van egyetértés, nevezetesen abban, hogy mi, emberek nyelvet beszélünk és a nyelvhasználat tesz bennünket azzá, amik vagyunk; kultúrát, társadalmat létrehozó lényekké. Mily helyt azonban fölmerül akár a filozófiában, akár a tudományokban a kérdés, hogyan is értelmezhetjük a nyelvet, akkor az értelmezések annyi irányba mennek, ahányan e kérdést fölteszik. Napjainkban nem annyira az a szókratészi kérdés merül föl, hogy „mi a nyelv?”, hanem ennek inkább praxis-orientált változatait teszik témává, mint például a nyelv mint kommunikációs eszköz szerepe, a nyelv és a megismerés viszonya, a nyelv mint kulturális közeg, a nyelv és a globalizáció, a nyelv és a demokrácia kapcsolata. E megközelítések mindegyikében közös a fordítás kérdése.

Más tudatok

A más tudatok kérdése a fordítás és a megértés alapvető problémáját érinti, ugyanakkor a tudományos és a filozófiai bizonyítás és érvelés lehetőségeinek határait is. Milyen garanciákat tudunk felsorolni annak az állításnak a cáfolatául, hogy valójában csak „én magam” (Te, Ön, e sorok kedves olvasója, mint aki önmagának azt mondja, „én magam”) rendelkezem tudattal. Miért ne feltételezhetném, hogy valamennyi más ember körülöttem csak úgy néz ki, mintha ember lenne, de nem rendelkezik azzal a fajta belső én-tudattal, amellyel „én” rendelkezem.

A probléma háttérben az a felismerés áll, melyet az ismeretelmélet és a tudatfilozófia a „privilegizált hozzáférés”, a nyelvfilozófia pedig az „én” egyes szám első személyű névmás indexikus használata” címkéjével lát el. A privilegizált hozzáférés azt jelenti, hogy saját én-tudatomhoz senki más nem tud hozzám hasonlóan hozzáférni és ennek megfelelően az „én” személyes névmást mindenki csak egyetlen esetben, saját esetében mondhatja ki. Ennek megfelelően az „én” kimondása az „én” esetemben valóban rám-magamra utal, míg mindenki más, aki ezt hallja vagy olvassa, már a „te” vagy az „ő” névmással tud csak a hivatkozott entitásra (jelen esetben énrám, sőt én-tudatomra) hivatkozni. Ráadásul, az „én magam” kijelentést egy hallgató úgy fordítja le magában, hogy „te magad” vagy „ön saját maga”.

A kérdésre nincs közvetlen válasz, az agykutatók sem tudnak itt segítségünkre sietni, hiszen ők csak biológiai, fiziológiai, molekuláris struktúrákat tudnak föltárni, ám szá-

mukra nem jelenik meg a vizsgált struktúrában az „én” nyelvi formája, vagy akár az „én” közvetlen, az önmagunkba történő betekintésen alapuló nyilvánvalósága.

Természetesen vannak elfogadható érvek, ha nem is bizonyítások amellet, hogy nem csak „én magam” rendelkezem öntudattal. Ha ugyanis ez utóbbi lenne a helyzet, sokkal több mindent kellene magyaráznunk – és a tudományban ugyanúgy, mint a filozófiában, érvényes, hogy kétség esetén fogadd el a takarékosabb és egyszerűbb elméletet, vagyis azt, amelyik kevesebb „létező” vagy összefüggés feltételezésével magyarázza meg ugyanazt a jelenséget. A saját tudatunk kialakulása hozzánk hasonló nyelvvvel és tudattal rendelkező lények társadalmában inkább érthető, mint egy gépi közegben: ha mindenki gép, csak mi vagyunk érző-tudó, öntudattal rendelkező lények, milyen mechanizmusok idézték elő, hogy éppen csak „én magam” rendelkezem öntudattal?

A minket körülvevő jogi és érzelmi világ sem támasztja alá a más tudatok tagadását. Egyrészt olyan jogrendszerben találjuk magunkat, amely minden egyes embert egyaránt tisztel és ezt a jogrendszert nem én magam alakítottam ki, hanem a társadalmi környezet: nem valószínű, hogy gépek személyes tiszteletet feltételező jogrendszert hoznának létre. A más emberekhez viszonyuló érzelmi kötődésem és az érzelmek, gondolatok cseréjének esetenkénti közvetlensége, bensősége és spontaneitása sem teszi valószínűvé, hogy csak mi magunk rendelkezünk tudattal – és senki más körülöttünk. Mindez azonban csak vázlatos említése annak a problémának, hogy ha két nyelvhasználó tudat még egymás létezését sem tudja szigorú értelemben bizonyítani, akkor feltételezhető, hogy egymás megértése, egymás nyelve jelentéseinek kölcsönös feltárása hasonlóan nehéz feladat elé állítja a fordítás kutatóját és gyakorlóját. A nyelv jelentése és a fordítás a kortárs nyelvfilozófia és nyelvészet középponti problémája.

Jelentés és fordítás

A huszadik század húszas-harmincas éveiben a Bécsi Kör nevű filozófiai mozgalom feltette a kérdést, hogy mi teszi beszédünket értelmessé, vagyis mi ad mondatainknak jelentést. Ezt követően a század nyelvfilozófiája a jelentés keresése volt. A jelentés eredetét tulajdonították közvetlen érzetadatoknak, elemi, tovább nem redukálható mondatoknak, a teljes nyelv kontextusa által meghatározottnak, mentális tartalmaknak, a nyelvhasználat gyakorlatának vagy a nyelvhasználathoz kapcsolódó cselekvés értelmezése eredményének. Közös volt mindegyik elméletben, hogy feltételezték, a nyelv nem csak formális struktúra, hanem „tartalmaz” még valami többet, közöl valamit, jelentése van. A jelentés meghatározásával, úgynevezett végső megalapozásával vagy redukciójával azonban mindegyik irányzat adós maradt. A fundamentalista programoknak ugyanis azzal a feloldhatatlan nehézséggel kellett szembesülniük, amit *Davidson* úgy fejez ki, hogy „a szavak szemantikus tulajdonságai nem magyarázhatók közvetlenül a nem-nyelvi jelenségek alapján”. (1) A szemantikus tulajdonságok, vagyis a jelentés „mögé”, annak alapjaihoz, jelentés-előtti építőköveihez csak olyan mondatokkal tudnánk „visszahatolni”, amelyek maguk is jelentéssel bírnak, tehát már tartalmazzák azt, amit éppen magyarázni kívánnak. Egyik megközelítés sem tudott arra választ adni, hogy mikor lesz a jelentés-nélküli építőkockákból „hirtelen” jelentés. Ha a jelentésnélküli kockák összerakva egy közös jelentésben összegződnek, honnan „tudják” a kockák minden jelentés és értelem előtt, hogy hogyan kell összekapcsolódniuk? Továbbá mely építőelemek mely kapcsolódásai relevánsak a jelentés kialakításában és melyek nem? Jelentés-teli kijelentések (például saját „jelentés-re” vonatkozó nyelvfilozófiánk) – jelentés nélküli építőköveket keresve – úgy semmisülnek meg a jelentésnélküliség „felületén”, mint a vízcseppek a forró kályhalapon.

Amint nyilvánvalóvá vált, hogy a jelentés a nem-jelentésből levezethetetlen, a jelentést a fordításban keresték: egy kijelentésnek akkor van jelentése, ha tartalmaz olyan összetevőt, amelyet egy másik nyelvbe lefordítva is megőriz. A jelentéssel rendelkezés biz-

tosítéka, hogy más nyelvbe is átvihető. A jelentést immár nem a nem-jelentésből, hanem a másik jelentésből próbálják meg értelmezni. Ezzel természetesen körforgásra jutnak, ahol jelentés alapoz meg jelentést, de magát a jelentést „mint olyant” senki és semmi nem magyarázza. Ha a szintaxis megváltozásával, egy kifejezésnek egy másik nyelvbe való átültetésével meg tudunk őrizni valamit az eredetiből, amit a másik nyelv használója is ért, akkor a mondatnak van jelentése. Ám még ez az út is túlságosan rögzősnek bizonyult.

A kérdés: lehetséges-e egyik nyelvről a másikra való fordítás a fogalom „szigorú” értelmében. Az amerikai filozófus, *Quine* a fordítás meghatározatlanságának (indeterminacy of translation) tételét képviseli, mely így hangzik: „az egyik nyelvből a másikba történő fordítások kézikönyveit különböző módon lehet létrehozni, melyek mind kompatibilisek a beszéd-diszpozíciókkal, miközben egymással inkompatibilisek. Számítalan helyen el fognak térni abban, ahogy kölcsönösen egyik nyelv mondatait a másik nyelv mondataira fordítják, amelyek egymással semmiféle fajta plauzibilis egyenértékűségben nem állnak, még laza értelemben sem. Minél közelebből kapcsolódik közvetlenül egy mondat a nem-verbális stimulációhoz, természetesen annál kevésbé drasztikusan különböznek a fordítások egymástól, kézikönyvről kézikönyvre.” (2) A nyelv mintegy ott „lebeg” a világból érkező stimulusok fölött, melyekre számítalan lehetséges nyelvi struktúrával válaszolhat. Minél távolabb van a nyelvben egy kijelentés a stimulus-eredetű nyelvi elemektől, annál határozatlanabb a fordítás. A radikális fordítás fogalma elsősorban olyan nyelvek közti fordításra vonatkozik, amelyek eddig nem érintkeztek egymással. Ilyen esetekben a verbális megnyilatkozásokhoz tartozó verbális diszpozíciók, a beszédhez tartozó cselekvés és a világgal való interakciók segíthetnek a fordításban.

Quine tanítványa, Davidson a radikális fordítás elméletét a radikális értelmezés elméletére váltotta föl. A fordítás egyben jelentéselmélet, a másik nyelv által hordozott jelentéseket csak a másik nyelv használóinak viselkedéséből olvashatjuk ki. Feltételezzük, hogy őszintén beszélnek velünk és viselkedésüket, valamint a világ tárgyaihoz való viszonyukat figyelve, megfeythetjük szavaik és mondataik jelentését. Mint hangsúlyozza, az „eredő meghatározatlanság nem lehet olyan nagy, hogy ne mondhatnánk, minden elmélet, amely áthalad a teszteken (nyelv, viselkedés és a világ – B.J.), értelmezéseket fog eredményezni”. (3)

Az értelmezések helyessége különösen fontos az emberek viselkedését kísérő kommunikáció megértésében, hiszen ez adja mindennapi életünk és emberi érintkezésünk lehetőségét. Hatványozódik ennek jelentősége a kultúrák és országok kommunikációjában.

Kultúrák fordítása

Felállíthatunk néhány tételt, melyet azután megpróbálhatunk a főbb elemek megemlékezésével vázlatosan explikálni. Nem létezik kultúra fordítás nélkül. Nincs tökéletes fordítás. Nincs kultúra tökéletes fordításokkal. Az, hogy vannak kultúrák, bizonyítéka, hogy a fordítások nem tökéletesek.

Amint nyilvánvalóvá vált, hogy a jelentés a nem-jelentésből levezethetetlen, a jelentést a fordításban keresték: egy kijelentésnek akkor van jelentése, ha tartalmaz olyan összetevőt, amelyet egy másik nyelvre lefordítva is megőriz. A jelentéssel rendelkezés biztosítéka, hogy más nyelvbe is átvihető. A jelentést immár nem a nem-jelentésből, hanem a másik jelentésből próbálják meg értelmezni. Ezzel természetesen körforgásra jutnak, ahol jelentés alapoz meg jelentést, de magát a jelentést „mint olyat” senki és semmi nem magyarázza.

A kultúra mindig elsajátítás. Egy adott kultúrában felnövekvő személy megtanulja azt a civilizációs-társadalmi világot, amelybe beleszületik. Ez a fordítás első fajtája, az elsajátítás, eltulajdonítás kezdete. A tanulási folyamat azonban nem korlátozódik az individuokra: társadalmak, civilizációk is folyamatosan tanulnak egymástól, egymás kultúráját sajátítják el, a megtanulás és akár az erőszakos elvétel értelmében is. A görögök az egyiptomiaktól, a rómaiak többek közt a görögöktől, a mai európai civilizáció mindkettőtől tanult, miközben saját nyelvükre fordították és átalakították, amit átvettek. Mindez természetesen keveredett a saját kreativitással és előállt a kultúrák elképesztő színessége és gazdagsága. Ám a valódi tudomány, az igazi művészet és az egyes kultúrák sajátos rejtegye abban rejlik, hogy – mint *Wolf Lepenies* hangsúlyozza – „ellenszegül a végleges megértetté válásnak” (4), vagyis a tökéletes fordításnak. Ő mondja azt is, hogy a „közös európai kultúra tudata nem utolsósorban a fordítások révén alakul ki; az európai kultúra lefordított kultúra”. (5) Nem mondtunk meglepőt azt állítva, hogy az elkövetkező kor nagy alkotói, hősei a fordítók lesznek. „Európa” egy fordított és sokszínű kultúra és civilizáció neve, amennyiben a görögöktől, a héberektől és a latinoktól tanult kultúra és civilizáció. Egységesülésével azonban új módon is fordított kultúrává válik: népek, melyek a középkori latinításon keresztül váltak az európai egyetemesség tagjaivá, majd az abból kapott értékeket saját nemzeti-nyelvi identitásuk kialakításában működtették, most azzal szembesülnek, hogy nem értik egymást. Bár egy kulturális, vallási vagy szekuláris és civilizációs nyelvet beszélnek, mégis különbözök az anyanyelvek, amelyek magukat és nagy vonalaikban közös kultúrájukat kifejezik. Az európai kultúra sokszínű, többnyelvű és Európának még föl kell fedeznie és meg kell szeretnie saját sokszínűségét. A népek békés egymás mellett élése, mely szlogen volt és maradt az elmúlt században, a huszonegyedik században valósággá válhat. Megtanuljuk egymás zenéjét, ételeit, hangulatait, irodalmát szeretni, nem mert köteleznek erre, vagy mert ez a kormányprogram, hanem azért, mert érdekel bennünket, mert saját életünket is gazdagítja, mert önmagunk válhatunk gazdagabbá, érdekesebb és fantáziadúsabb emberekké.

Eközben természetesen saját magunkat, európai embereket, értelmiségieket, polgárokat, építjük, alakítjuk és megtanulunk kétféle módon beszélni. Egyrészt beszéljük a magunk anyanyelvét, másrészt beszéljük, más módon, fordításokon (zenén, ételeken, irodalmon) keresztül a mások nyelvét. Európában ugyanakkor nyelvileg is meg kell értenünk egymást és ehhez ugyanazt az egyetlen nyelvet kell beszélnünk. Ez az, aminek lehetségesnek kell lennie akkor is, ha tudjuk, hogy lehetetlen.

A másik egynyelvűsége

Jacques Derrida, francia filozófus a huszadik században a nyelv olyan mélységeibe hatolt, mint még senki sem előtte. Nincs lehetőségünk itt, hogy filozófiájának akár csak a vázlatos körvonalait is szemügyre vegyük, pusztán egy témánk szempontjából releváns aspektust kívánok itt kiemelni. (6) A francia nyelvhez való viszonyát Derrida a maghrebi francia anyanyelvű, Franciaországba bevándorolt szemszögéből tárja föl, melynek során egyáltalán a nyelvhez való viszony lehetőségét vizsgálja. Kiindulópontja az, hogy a nyelv, amit kapott, a francia, nem az övé, hiszen ő egyrészt maghrebi, másrészt zsidó. Ugyanakkor ez a nyelv mégis az övé, hiszen ez az anyanyelve, ezt tanulta szüleitől és az iskolában, majd Franciaországba kivándorolva ezen a nyelven írta műveit. Ez a saját és mégis idegen nyelv érintette meg az École Normale-on és elfogta a vágy, vagy inkább meglepte „az az álom, amelynek akkoriban meg kellett álmodódnia, (...) hogy kieszközölöm, történjen valami ezzel a nyelvvel. A vágy, hogy kieszközöljem ideérkezését, azáltal, hogy kieszközölöm, történjen valami ezzel az érintetlen, mindig tiszteletreméltó és tisztelt, szavai áhíthatával és a benne meghúzódó kötelességekkel együtt imádott nyelvvel, történjen tehát vele valami annyira belülről, hogy még tiltakozni se legyen képes anélkül,

hogy egyúttal saját kisugárzása ellen kelljen tiltakoznia”. (7) A nyelv nem a sajátja és mégis a sajátja, egyszerre rögzített, hiszen nem lehet nyelven beszélni, ha nem rögzítettek a szabályai, ugyanakkor fluid és folyamatosan változó, mivel nem lehet feltárni a még ismeretlen világot anélkül, hogy ne adna lehetőséget az állandó változásra, alkalmazkodásra vagy éppen kreativitásra. A nyelv rögzített és változó, ittlévő és tűnékeny egyszerre, játszik a gondolkodóval és a gondolkodó játszik vele. Derridának sajátos nyelvi játékoságával sikerült a nyelv olyan dimenzióiba hatolni, melyekről analitikus filozófusok azt állítják, hogy megragadhatatlan: a nyelven keresztül, a nyelvben és a nyelv által behatolt a nyelvi jelentésképzés birodalmába. Sajátos nyelvhasználatával húzza, rángatja, tördeli a nyelvet, mondatokat, szavakat tördel, hagyja saját ritmusukban, belső mágneses erőikben mozogni a nyelvi elemeket, mint egy varázslencsében, hogy aztán új jelentések, új összefüggések, ha úgy tetszik, új szemantika jelenjen meg a széttördelt szintaxis újrastrukturálódása és a szabályteremtő pragmatikus performativitás által.

Tételei nem vezetnek ellentmondásra, hiszen nem egy szillogizmus főtételei, hanem a szavak több-jelentésével játszó kijelentések:

„1. Mindig csak egyetlen nyelvet – vagy inkább egyetlen idiómát beszélünk.

2. Soha nem egyetlen nyelvet beszélünk – vagy inkább nincs tiszta idióma.” (8)

Minden egyes alkalommal, mondja az első tétel, egyetlen nyelvet beszélünk, saját nyelvünket, saját nyelvjárástunkat. Nem is tehetünk mást, egyszerre egyetlen szót ejtünk ki, nem tudunk egyszerre két szót kiejteni és egyszerre egyetlen mondatot mondunk. Másrészt viszont egyetlen kijelentésünk sem teljesen a sajátunk, nem tisztán a miénk: mindig benne van mindaz a tudás, tapasztalat, amit másoktól kaptunk vagy vettünk. Ebben az értelemben soha nem csak a saját nyelvünket beszéljük, hanem mindig és minden alkalommal a másikat, a másokét is, a görögökét, az izraeliekét, a latinokét és annyi másét még. Soha senki nem birtokolja teljesen a nyelvet, sem a beszélő, sem a fordító, sem a szónok, sem hallgatója, sem az író, sem olvasója, sem a fordítója. „De ki birtokolja igazság szerint?” teszi föl a kérdést Derrida. „És kit birtokol a nyelv? Birtokban van-e valaha is, birtokló vagy birtokolt birtokban? Birtokolt vagy birtokló tulajdonképpen, mint tulajdon? Mi ez az otthonlét a nyelvben?” (9) A nyelvi otthonlét, a saját nyelv ugyanakkor a gyarmatosítók nyelve, politikai és hatalmi nyelv. A nyelv nem választható el a politikától, a történelemtől, a hódításoktól és megalázásoktól, leigázásoktól, saját nyelvünk és mások nyelve, amely ugyanakkor otthonunk is, az értelmes élet, az emberi társadalom lehetősége. Derrida kiemeli, hogy az „egész kultúra eredendően gyarmati. Nem csak az etimológiával számolva emlékeztetünk erre. Az egész kultúra valamilyen nyelvi 'politika' egyoldalú rákényszerítésében gyökerezik. Az uralom, mint tudjuk, a megnevezés, a rákényszerítés, az elnevezések legitimálása hatalmával kezdődik. Tudjuk, hogy ez volt a francia nyelv Franciaországban, a forradalom Franciaországában éppúgy, mint a monarchikus Franciaországban.” (10) A hatalom eszközeivé váló nyelv egyben a hatalom létrehozója is és mint ilyen kell domesztikálni egy olyan tág, kontinensnyi közösségben, mint az alakuló Európai Unió. E domesztikáció vagy inkább pacifikáció talán legjelentősebb irata *Jürgen Habermas*nak a poszt-nacionális konstellációról szóló műve.

Európai többynvelvűség mint a poszt-nacionális demokrácia feltétele

Jürgen Habermas szerint az Európai Uniónak mint föderális szövetségi államnak nincs alternatívája a kontinens számára. Csak így képes Európa továbbra is gazdasági és kulturális értelemben prosperálni. Az új kommunikációs technikák eredményeként a gyorsmozgású és gyorsreagálású világban, a nagy gazdasági potenciállal rendelkező képződményekkel szemben csak az egységes európai gazdasági és politikai tér tud érvényesülni. Európa azonban politikailag csak az igazságosság és a demokrácia elvén alapulhat és mint ilyennek meg kell találnia a közös kontinentális nyelvet. Az európai „poszt-na-

cionális konstellációban a társadalom demokratikus önkormányzásának új formáit kell kialakítani”. (11) Ehhez közös politikai tudat kell, ami nem fog kialakulni, ha nincs európai nyilvánosság és szolidaritás, ha nincs európai polgárság, amely mint ilyen határozza meg magát. A hatékony európai demokratikus szövetségi államhoz közös nyelvre van szükség, az érintkezés új lehetőségeire és fórumaira. A „nemzeti képzési rendszereknek közös (idegen-)nyelvi alapokat kell nyújtaniuk”. (12)

Habermas megoldásként az európai kétnyelvűséget javasolja. Az első első nyelv mindenkinek az anyanyelve lenne, amivel otthon, családi és baráti körben beszélget, amelyeken verseket olvas vagy ír. A második első nyelv pedig az angol lenne, amelyen bármelyik európai hivatalban ügyeket lehet intézni, amelyen az európai politika zajlik és amelyet minden polgár elsajátít és használni tud. A második első nyelven minden országban újságok jelennének meg és minden országnak lenne angol nyelvű médiája. A kétnyelvűség elsajátításáról az iskolák gondoskodnának, melyek az első osztálytól kezdve kétnyelvűek lennének, a tananyag ötven százalékát angolul tanítanák.

Mindez természetesen nem mond ellen a nyelvi egyenjogúságnak. Nemcsak az angol iskoláktól követelné meg az Európai Unió, hogy az angol nyelv mellett egy választható európai nyelvet is elsajátítsanak a tanulók, de a brüsszeli központi igazgatásban is megmaradnának a fordító-hivatalok, melyek minden európai első első nyelvre is lefordítanak a dokumentumokat. Nagy-Britannia iskoláitól pedig szigorúan megkövetelné az Unió, hogy hasonló módon az angol mellett egy másik európai nyelvet tanítsanak az iskolákban, az összes tanítási óra ötven százalékában.

Mindebből világos, hogy a következő időkben az egyesülő Európában egyre növekedni fog a fordítók iránti igény, a politikai, a kulturális, a tudományos fordítók iránt. *Wolf Lepenies* még a tizenöt új tagállam csatlakozása előtt kiemeli, a „brüsszeli bürokráciának tizenháromezer alkalmazottja van, akik között négyszáz tolmács és ezerkétszáz fordító található, vagyis a teljes személyzet mintegy 12 százaléka. Minden olyan új tagállammal, amellyel új nyelv jelenik meg a közösségben, tovább növekszik a szükséges fordítók száma. Kiszámíthatjuk, hogy az Egyesült Európa lakossága mikor áll majd lényegében fordítókból.” (13) Ebben az értelemben azok, akik ma a fordítás tudományának elsajátítására szánják magukat, minden bizonnyal a jövő hírnökei, korunk avantgárdjai.

Jegyzet

(1) Davidson, D. (1984): „Radical Interpretation”, *Truth and Interpretation*. Clarendon, Oxford. 127.

(2) Quine (1960): *Words and Object*. MIT Press. 27.

(3) Davidson, i.m. 139.

(4) Lepenies, W.: „A kultúrák fordíthatósága”. Kovács N. *Timea* (2004): *A fordítás mint kulturális praxis*. Jelenkor, Pécs. 28.

(5) Lepenies, i.m. 31.

(6) Derrida művének egyik nemzetközi vonatkozásban is legjobb elemzése Orbán Jolán (1994): *Derrida írásfordulata* című műve (Jelenkor, Pécs).

(7) Derrida, J. (1997): *A másik egynyelvűsége*. Jelenkor, Pécs. 76–77.

(8) Derrida, i.m. 18–19.

(9) Derrida, i.m. 31.

(10) Derrida, i.m. 60.

(11) Habermas, J. (1998): *Die postnationale Konstellation*. Suhrkamp, Frankfurt. 134.

(12) Habermas, i.m. 155.

(13) Lepenies, i.m. 31.